

ACC. N:R M. 14372: 1-64.

FOLKLIVS-
ARKIVET
LUND

Landskap: *Västergötland* Upptecknare: *Arvid Johansson, Haid*
Härad: *Kind* Berättare: *olika personer; se uppt. bla-*
Socken: *Ö. Fjölunda* Berättarens yrke: *dens baksida!*
Uppteckningsår: *1954* Född år i

Gudstjänst och nattvardsgång. s. 1-64. LM F 107

Skriv endast på denna sida.

GUDSTJÄNST OCH NATTVARDSGÅNG. L U F. 107.

Dessa uppteckningar blir blott från ett kyrkosamfund, statskyrkan. Såväl mina berättare, som jag själv, tillhör detta samfund. Här på orten har också förekommit så lite av andra samfund, så jag tror ej att det vore mycke att berätta därom. Åtminstone känner, såväl mina berättare, ~~XXXXXXXXXXXX~~ som jag själv, förlite till om deras seder och bruk för att därom, kunna ge några uppteckningar av värde. Vad jag själv känner till och har hört omtalas om andra samfund, som har funnits och varigt verksamma här på orten, är i första hand de s, k, nyläsarna. Dessa kallades också för "kolpentörer", vad detta egentligen var för någon religiös sekt, vet jag ej. Jag vet ej heller vilken av de nuvarande ~~f~~ireligiösa sekterna, som från dem har sitt ursprung. Men dessa fick alldrig något nämnvärt fotfäste här. Det var från 1875-till slutet av 1800 talet, som de var mest verksamma här på orten. Det fanns en familj här under denna tid, som inflyttat från en annan ort, som tillhörde dessa. Denna familj blev sedan, eller kanske de redan var det då, sjundedagsadventister. De hade möten, som väl en ^{del} (män)skor gick till för att lyssna på deras sång och predikningar. Men jag tror ej att det var någon mer än denna familj, som var ansluten till detta samfund. Denna familj gjorde ej någon påtrycklig propaganda på andra. Under första världskriget 1914-18, blossade denna

Luf 107
1.

3.
rörelse upp ganska kraftigt, men fick dock ej något nämnvärt rotfäst
te här. De flesta av denna familjs barn, är nu sedan längesedan ut-
flyttade härifrån, och en av dessa, som nu äger fädernegården, har ö-
vergått till statskyrkan. Vad jag nu skrivigt, är ju ej något, som
är efterfrågat i formoläret, men jag ville göra det, som en upplys-
nigg över vad, som varigt och är vad, som är på detta område här i
Ö.Frölunda.

Gudstjänst.

Högmässotjänsten, benämndes aldrig i äldre tid med något annat namn
än gudstjänst, eller blott tjänst, (tjänsta). Högmässogudstjänst, är
senare tiders benämning. Förutom julotta och nyårsotta, som också
benämndes vid dessa namn, och även benämndes (ottosång) har nog ing-
et särskilt ^{förekomst} (förekommit, på de olika gudstjänsterna. Här i Kalvs pas-
torat, som omfattar fyra socknar, var gudstjänsttiden i de två kyr-
korna kl, 10, och i de två kl, 2, med ombyte varannan söndag. Hur
långt tillbaka i tiden, som detta varigt vanligt, kan jag ej med be-
stämdhet säga, men troligen ganska längen. Mina berättare mins att
det var så i deras barndom 1880-1890. Dessa tider gälde under den
av året, som det var tjänst varje söndag. tid

Under den kalla årstiden var det gudstjänst, blott varannan söndag. Då var tiden kl, 10 och kl, 1. Den tjänstgörande prästen hade då blott en kyrka att tjänstgöra uti. När denna sed övergavs, att det altså blev gudstjänst varje sändag, kan mina berättare ej riktigt minnas, men det torde varigt rätt många år in på 1900 talet, för jag mins själv, när det var gudstjänst, blott varannan söndag. Denna uppgift gällde altså den kalla årstiden. Tiderna för gudstjänsterna i detta pastorat, är i stort lika även i dag. Mårdaklev och Håcksvik, har kl, 10 och kl, 2 Frölunda och Kalv kl, 11 och 2. Vid vissa högtidsdagar kan det vara undantag från detta, ibland kan då aftonsång förekomma. Någon särskild benämning för gudstjänst, med eller utan nattvardsgång har inte förekommit här. Kyrkogången här förr var ganska allmän, en regel var, att åtminstone en eller någon skulle gå från varje hem, varje gång det var gudstjänst. Barn gick ej så ofta, som äldre och den vuxna ungdomen. Detta var mest beroende av, att barnen till allmogen, sällan hade kläder, som var precentabla för kyrkobesök. Till jul eller nyårsottorna, fick dock barnen medfölja om det på något ~~XX~~ sätt var möjligt.

Om husbondefolket och tjänarna, skiftades om att gå till kyrkan, har jag ej lyckats att få någon riktigt bestämd uppfattning om. Min mor omtalar, att på de större gårdarna, med flera stycken, såväl kvinnliga som manliga tjänare, fick hälften av dessa gå till kyrkan, varsin söndag. Den andra hälften fick stanna hemma, för att sköta de nödvändiga sysslorna. Husbondefolket på de större gårdarna, kunde altså gå varje söndag om de ville, men förhållandet var vist inte så, åtminstone med en del av storgodsägarna. Vad som gäller de mindre gårdarna, som hade tjänstefolk, kunde väl inte uppdelningen kanske inte bli så bestämt för kyrkgång, som på de större. Jag mins att min far brukade att tala om, att han tjänat på en gård, som var en vuxen dotter och en son hemma, samt en son, som hade arbete utom hemmet, men kom över son och helgdagar. ^{hvar} De åkade till kyrkan varje söndag, men inte alla, någon skulle vara hemma. Hur uppdelningen av detta var ~~XX~~ har jag glömt, men jag mins att far ofta talade om dessa kyrkfärder. Men det var inte så, att husbondefolket åkte en söndag och tjänarna en annan. Det är möjligt, att även så på en del gårdar, har varit fallet. I äldre tider fanns det även små bönder, som var för fina, att blanda sig med sina tjänare. De mäst betydelsefulla gudstjänsterna under året,

har varit, och är väl ännu idag (åtminstone för de högkyrkliga), de s, k, kyrkliga högtidsdagarna. Till dessa räknas väl i dag, trettondag, första sönd, i fastan, långfredagen, påskdagen, pingstdagen och första sönd, i advent, samt de fyra böndagarna. Förr räknades vist och så domsöndagen, som kyrklig högtidsdag. Förr betraktades och så söndagarna i fastan, ja inte endast söndagarna, utan hela fastlagstiden, som betydelsefull. Att fastlagstiden ansågs, som betydelsefull för kyrklig synpunkt, har levat kvar ganska längden, och gör väl kanske hos en del människor ännu i dag. Under den gamla tiden skulle inte ungdomen ~~XXIX~~ anordna några nöjeställningar under denna tid. Man skulle inte heller gå klädd i några färgglada kläder, helst svarta sådana, var den mest passande klädslen. Att vissa söndagar övervara gudstjänsten i en annan kyrka än hemsocknens, känner ingen av mina berättare eller jag själv till. Däremot fanns det personer, som brukade att besöka, de olika grannsocknarnas kyrkor, men ej, som jag förut nämnt, på vissa eller bestämda söndagar. Dessa kyrkobesök i grannsocknarnas kyrkor, kunde vara av många och olika orsaker, även av världsliga sådana. Jag har hört berättas många historier om detta, och ett par stycken av dessa skall jag uppteckna.

Seden att gå till andra kyrkor, än hemsocknens, var i äldre tid ganska vanligt. Som jag förut nämnt, är det fyra socknar, som utgör Kalvs pastorat. Emellan desa kyrkor är avståndet ungefär en mil, mellan Mårdaklev och Kalv är det dock blott 5 km. De som bodde på de ställen, som var belägna mitt emellan kyrkorna, hade ju alltså lika långt vart de gick. En del kunde också ha närmare till grannsocknens kyrka, än till hemsocknens. Detta beroende av att en del sockengränser är ganska egendomligt dragna, i geografiskt hänseende. De som gick till grannsocknens kyrka av denna orsak var väl ganska naturligt. Jag ville nämna detta blott för att ge en bild av det hela. Min far brukade, att berätta om en man, en torpare härifrån Frölunda, som brukade att gå till Håcksviks kyrka. Han var bosatt på vägen här emellan och Håcksvik, men han hade ändå en 7-8 km, att gå. Han tog emot klockor av folk, som ville ha sådana repererade. Dessa lämnade han till en klockemakare, som var ifrån Bäck, och som mötte honom vid Håcksviks kyrka. De söndagar, som komministern här i Frölunda tjänstgjorde i Håcksvik brukade han ofta få åka med honom. Men när prästen fick reda på den värdsliga syssla, som egentligen var hans ärende, fick han ej åka med mera. Detta var på 1880-90 talet.

I Holsjunga, som också är grannsocken till Frölunda, men till hör Mjöbäcks pastorat, var under slutet av 1800 talet en komminister, som hette Kristensson. Det var många från grannsocknarna, som gick för att höra denna präst. Ätminstone var det många härifrån Frölunda, som gick för att höra honom. Orsakerna till detta var vist rätt många. Han var en skicklig predikant, så många gick för att få höra honom predika. Men han till hörde vist också den sorts präster, som gärna tog emot skvaller. Många av dessa utsocknesbor, bjudde han också på kaffe i sitt hem. Denna sed, att gå och lyssna på denna präst, blev mycket omtalat, och det ogillades också av många. Min far berättade, att han hade plats på en gård här i frölundaby, till denna gård hörde också ett torp. Torparen och ännu mera hans hustru, hörde till dem, som brukade gå till Holsjunga kyrka. Gårdsägaren och hans fru hörde till dem, som inte gillade detta. De blev också framkallade till gården, och förmade att sluta upp med detta. Detta var åren 1890 95. Många gick nog också till andra, än hemsocknens kyrka, för att få träffa eventuella släktingar, för att träffa hantverkare, som inte fanns i hemsocknen m.m. Många gick väl av ren nyfikenhet, för att se hur seder och bruk var i den socknen.

Det fanns nog också de, som tyckte att de kände sig mera fria och obundna när de var i en annan kyrka än hemsocknens. Att så var fallet tror jag kan bestyrkas av följande, som också har berättats av min far. På en liten gård här i Frölunda, som också ligger nära Holsjunga sockengräns, bodde under slutet av 1800 talet en man, som hette Hans-Karl. Min far bodde en vinter på detta ställe, han arbetade då för ett bolag, som hade skogsutdrivning där. En söndag hade Hans-Karl varit till Holsjunga kyrka, och på måndagskvällen talade han om detta för sina hyresgäster. (I går så gick jag till Holsjunga kyrka och efter tjänsten så var där nattvardsförhör, dom gick holsjungaboarna knapt svara ett ord på vad prästen fråga, ja kunne låta svaret, men ja tyckte, att ja hade inte mått att göra). Eftersom han inte tillhörde församlingen, kände han sig fri och otvungen inför detta förhör. En sed, som också var fallet här förr, var att "kärningar" brukade att springa med skvaller till prästerna, angående läsbarnens uppförande under den tid, som de gick och läste för prästen. Det var inte alla präster, som upptog sådant skvaller, men det fanns de, som gjorde det. Denna fula osed, var upphov till mycken osämja.

Dessa spionerande käringar, kunde dock ibland råka utför obehag. Hos den nämnda prästen, Kristensson i Holsjunga var det många käringar, som sprang med skvaller. I regel var det pojkarna, som råkade illa ut för deras skvaller. Så hade det också gått för en pojkar, som hade sällskap på vägen till och från prästen. Men de hade också utforskat att en sådan "käring" brukade att gömma sig vid en bro, som gick ~~VXX~~ ~~XX~~ ~~XXXX~~ över en bäck. Denna bro utgjorde också skiljeväg, för en del av pojkarna. Här brukade de att stanna och pratas vid, innan de skiljdes. De var väl inte alltid, kanske så noga med sitt prat då, och det var en del av detta, som denna "käring" vidarebefodrade till prästen. När pojkarna hade utrönt att det var vid bron, som hon brukade att gömma sig, i ett därtill lämpligt buskage, kom de överens om att hämnas. Överenskommelsen blev, att nästa gång om hon då fans där, vilket hon också gjorde, skulle en av pojkarna gå och ställa sig så, att när han kasta sitt vatten, skulle detta komma över huvudet och nacken på henne. Detta lyckades perfekt, och de var kvitt denna skvallerkäring. Pojkarna hade inte på förhand omtalat för någon, att de hade lyckats att upptäcka hennes spionageplats. Hon var också ovetande om, att de hade reda på densamma.

En viss förberedelse gjordes alltid, före ett gudstjänst besök. Ja strängt taget var man så noga med den yttre förberedelsen, som möjligt. De som inte hade så mycket att kläda sig fina med, tog det bästa de hade, av såväl kläder, som skor. För många var detta ett problem de ville gå till kyrkan, men ansåg inte att de hade kläder, som var precentabla för ett kyrkbesök. Det var också så, att när någon av de fattiga fått sig en ny kostym, eller en ny klädning, skulle man gå till kyrkan, första gången, som dessa plagg användes. Mannens dräkt var väl inte så noga med vanliga söndagar, i äldre tid var det mest vadmalskläder, som användes, och de var i regel, svarta eller mörkgrå. För en kvinna var väl ungefär likadant, de skulle dock ej ha för ljusa kläder. Barnen fick följa med till kyrkan, endast i den mån de hade kläder, för deras del var det ej så noga med färgen. Vid vissa tillfällen, om en familj hade ett barn, som skulle döpas i kyrkan, skulle såväl barnets fader (modern var sällan med), som dess gudmor gudfar och faddrarna vara, helst svartklädda. Att vara svartklädd, ~~XXXXXXXXXXXX~~ åtminstone mörklädd, var också vanligt vid nattvardsgång, och långfredagen. När detta bruk mera i sin helhet upphörde kan jag inte riktigt precisera. Det torde ha försvunnit, undan för undan

under en ganska lång tid av år. Efter vad jag har kunnat utröna var det under och efter första världskrigets år, som denna sed mera i sin helhet försvann. Riktigt hely, är denna sed inte utdöd ännu. Jag är ju kyrkvaktmästare, och jag har sett, att vid nattvardsgång under fastlagstiden, fins det ännu en eller två, mera högkyrkliga personer, som då har vit skorta och svart slips eller rosett. Och de, som var kyrkvärddar här för tio år sedan, helst den ene av dem, hade alltid vit skorta och svart rosett, när han gick till nattvards och likaså långfredagen. Färden till kyrkan företogs med hästskuts, av dem, som hade tillgång till detta. För dem, som inte hade denna förmån, fick givetvis gå till fots. Från början när man utgick från hemmet, om det t, e, x, var man och hustru, som gick, hade de givetvis sällskap, men allt eftersom de gick, och fick sällskap med flera, blev det gärna så, att kvinnorna var i ett sällskap, och männen i ett. Samma var förhållandet med ungdomen. De som utgick från de längst bort liggande ställen, fick under vägen sällskap med andra, och vid framkomsten till kyrkan, var de också delade, i var sin grupp. Något särskilt om kyrkstigar har jag ej hört omtalas. Om man tar t, e, x, en by, som låg ganska långt borta från kyrkan, hade man i regel två vägar. Den bästa

av denna, den som gick att köra med häst eller andra dragare, kallades för kyrkväg. Denna väg var i regel längre, det brukade i regel finnas små gångvägar "rättöverstigar", som framgår av namnet, gick dessa vägar mera rätt fram, men var för det mesta blott framkomliga till fots. Givetvis var det inte från alla gårdar, som det fanns mer än en väg, men till de ställen, som låg långt in i skogarna, var det ofta två, åtminstone bitvis, gångstigen kom ofta ut till den bättre vägen, och följde denna ett stycke, och sedan avvek från denna igen. Givetvis blev båda dessa vägar använda, som kyrkstig. Några särskilda bruk, som varigt vanliga under färden till kyrkan, har jag inte så mycket att berätta om. Det mest väsentliga i detta fall var väl, att ungdomen träffades, och kunde bestämma om fortsatt träff under kvällen. Vad de äldre beträffar, var väl det mest väsentliga att de, som bodde längst bort, många gånger blev inbjudna, på något av de ställen, som låg utmed deras kyrkväg. Några särskilda viloplatser, i den mening att sådana voro särskilt anordnade, mins mina ~~XXXXXXX~~ berättare ingenting om. Det var mest stenar, eller någon lämplig slänt, som användes till vilplats. Att stå och samtala innan gudstjänstens

början vanligt. Om detta skulle vara fantastiskt mycke att berätta, men jag skall försöka att fatta mig så kort såm möjligt. Först måste väl ses till den bakgrund, att inga telefoner, inget nämnvärt med tidningar fans. Det är nog ingen överdrift om säger, att all samhörighet, allt vad, som sig i socknen tilldragit, och så gott, som alla affärer gjordes upp på kyrkbacken. Här var det alltid på kyrkbacken, som dessa samtal fördes, i sockenstugan torde det samma inte ha förekommit. Någon uppdelning i grupper förekom ej. Man uppsökte den i första hand, som man hade ärende till och ville träffa. Att man stälde sig på bestämda platser, torde heller ej varigt brukligt här. Som ett explock ur allt det, som avhandlades på kyrkbacken kan nämnas. Man ville träffa och tala med, sko, toffel, träsko och korgmakare, snickare, murare, målare, m.m., hantverkare. Om den, som söktes ej var närvarande, försökte man få bud med någon granne, att framföra sitt ärende. Den som hade smågrisar att sälja, talade om detta och köp och dag när dessa skulle avhämtas bestämdes. Om någon hade en ko att sälja, eller behövde att köpa en sådan, likaså med hästar och oxar. Om våren var det de, som hade utsäde potatis m.m., att sälja och de som behövde köpa.

14.

Släktingar som bodde åtskilda i socknen, träffades och kunde bjudas till eventuella blivande familjefäster. Den knapphet på pengar, som nästan ^{alltid} (var rådande i äldre tider, föranledde också, att nästan allt, som köptes, var köpt på kredit. Kyrkplatsen blev också en mötesplats för att betala det, som köpts på kredit. Många gick också direkt till personer och krävde sina fodringar. Detta gav upphov till många, såväl lustiga, som sorgliga episoder. Om en t, e, x, var skyldig olika hantverkare, och hade tänkt att betala en, och gjorde detta, och någon mer av hans fodringsägare var närvarande och såg att han hade pengar kanske denne också kom för att få sin fodran. Om detta har jag hört min far berätta många historier, men jag minns dem inte så väl, att jag vill uppteckna dem. En minns jag dock, som jag kan berätta. Det var en statare på Mölneby, som ^{högst} någon vara av en bonde, och som han lovat att betala när de träffades på kyrkbacken. Denne statare var känd för att inte vara så noga med om han kunde göra rätt för sig eller inte. När bonden på kyrkbacken gick till honom och ganska tyst påminde honom om hans skuld. Svarade han ganska högt, så att de, som stod närmast skulle höra det. Ja, ja du, det är väl inte så brått med det du, det går väl bra en annan gång. För de som stod närmast och

hörde vad han svarade, fick den uppfattningen, att det var bonden, som var skyldig honom i stället. Hur långt tillbaka i tiden, som det varit brukligt att samlas på kyrkbacken på detta sätt, före gudstjänstens början, kan jag ej ange någon tidpunkt för. Det är dock så länge sedan, som mina berättare kan minnas, och som de, som barn har hört om talas. Seden försvann ej plötsligt och på något bestämt årtal, det som många andra gamla seder, torde försvunnit undan för undan. År 1916 gick jag och läste för konfirmationen. Vi skulle då gå till kyrkan varje söndag. Jag mins väl, att gubbarna brukade att samlas på kyrkbacken i god tid, före tjänstens början. Men då var man för ung för att stanna och lyssna på deras samtal. Det hände också att far, om han ej själv gick till kyrkan, sände bud med mig till någon gubbe, som han ville någonting. På den tiden hade ej barnen, såsom nu är fallet, mistat respekten för de gamla. Så jag brukade att fort och blygt uträtta dessa ärenden, och sedan försvinna till mina kamrater. På 20 talet, när en ny tid bröt in och ganska mycket av gamla traditioner bröts, kan man nog säga, att även samlingen på kyrkbacken före gudstjänstens början började att ^{då} upphöra.

Jag vill också nämna, att i landsbygds och skogssocken, som här, där avstånden till kyrkan, från de längst bort liggande ställena är en 7-8 k,m, och var ännu längre förr, från de långt inne i skogen liggande torpställena, som nu i sin helhet är borta. Med tanke på detta, var det inte alls märkvärdigt, att man försökte att uträtta, så mycke som möjligt av sina nödvändiga ärenden, när man träffades på kyrkbacken. Någon krog eller liknande ställe, har aldrig funnits här vid kyrkan. Mina berättare och jag själv, har aldrig hört något berättas därom. Om så hade varit fallet, hade säkert många händelser, som timmat på en sådan plats, levat kvar i folkets minne. Vid denna kyrka eller dess kyrkbacke, har jag heller inte hört omtalas, att det direkt har saluförts en medhavt vara, eller utbjudits någon ting, som en person i vardagslag handlade med. Men detta var vist vanligt i grannes socknen Håcksvik. Min berättare omtalar att en person där på kyrkbacken brukade att sälja snus . Han brukade dock i regel ej att medföra varan, utan tog blott upp beställning på densamma. Han och hans hustru, gick sedan till beställaren med varan. Att ha brännvin med sig till kyrkan och bjuda på, var ganska vanligt i äldre tid. Denna sed torde ~~torde~~ också, fast i mindre utsträckning, fortsatt till första 7

då även denna vara ransonerades. Riktigt ötdöd var dock denna sed, ej förrän senare, för jag har själv sett, när gubbarna bjudit varandra på bränvin, vid kyrkstallarna. Här var det kyrkstallarna, som var platsen, för att bjuda varandra på dessa kyrksupar. Det passade mycket bra med kyrkstallarna för detta ändamål. Var och en, eller några till sammans, hade sina bestämda spiltar, där kunde man bjuda de, som man ville, och utan att det behövdes att synas för så många. För det mesta tillgick detta så, att en bjuddes den ena söndagen och en annan den andra. För de som hade häst att åka till kyrkan efter, var detta bra ur flera synpunkter. Flaskan kunde de ha osedd med sig i ett vagnsäte, de kunde bjuda eller få ganska osedda. De stannade och lämnade av sin fru vid kyrkbacken (här låg stallarna en bit från densamma) och om hon ej gillade, att mannen medförde denna förtäring till kyrkan, kunde hon vara ganska ovetande om detsamma. De som gick till kyrkan stannade på en därför lämplig plats, och tog sin kyrksup. Men även de som gick, kunde också gå till stallarna och lite mera i skymundan ta sin kyrksup. Däremot har det inte varit brukligt här, att man tagit kyrksupar, så där mera öppet på kyrkbacken. Om detta varit

brukligt, är det så längesedan, att det även för en gången generation blivit bortglömt. Om kyrksupar och kyrkkaffe har det varit tal om och om kyrkkaffe talas det väl mycke om än i dag. Med kyrksupar menades också, förutom vad jag nämnt, alla supar, som kunde sättas i samband med ett kyrkobesök. De som bodde längst bort från kyrkan, blev ofta inbjudna på de ställen, som de gick förbi. Ofta var det då så, att de blev bjudna på en sup. Även dessa supar kallades för kyrksupar. På en del bättre bondgårdar, hade de någon sorts supglasliknande pjäs av silver (jag har hört namnet på denna, men har nu tyvärr glömt det). I denna silverpjäs skulle den s, k, kyrksupen bjudas. Av detta att dömma, verkar det, som om denna sup, skulle vara särskilt omhuldat och fin på något sätt. In i kyrkan, gick folket allt efter, som de kom, och eftersom de hade pratat slut på kyrkbacken. Många kom dock inte förrän efter gudstjänsten var påbörjad. Att komma sådär sent kunde ha många orsaker. I äldre tid var det blott ett fåtal, som hade klockor, och de som hade sådana, var nog inte alltid gångsärrare än att de kunde bli vilseförda av deras tidmätning. Många rättade de sig efter kyrkklockornas ringning. Det ringde en timma före gudstjänstens början. För de, som hade lång väg att gå, och även skulle

på denna korta tid, kläda sig, kom gärna lite försent. Men de fick och så ofta en liten extra tidsfrist. Gudstjänsten i äldre tid började sällan, på utsatt klockslag. Prästen skulle efter gudstjänstens slut läsa, ofta, en massa av kungörelser. Många av dessa, var så dåligt och otydligt skrivna, att han alltid måste läsa igenom dessa, för att någon lunda kunna läsa upp dess innehåll. Detta gjorde han alltid före gudstjänstens början. Var det en söndag med många kungörelser, tog givetvis detta en extra tid i anspråk. Att någon viss rangordning förekommit med ingången i kyrkan, torde inte ha förekommit här. Om detta har jag frågat mina berättare mycket, för jag trodde själv, att så varigt brukligt. En viss rangordning förekom ju nästan inom allt i äldre tid. Men de säger att de inte kan minnas eller hört att det har varigt brukligt här. Att det vidtagits några åtgärder mot dem, som kom försent till tjänsten, har mina berättare inte hört omtalas, under den tid, som de själva kan minnas. Men de har hört omtalas, att i långt äldre tid var det straffbelagt, att komma så sent, som efter predikan hade börjat. När syndabekännelsen lästes, skulle ingen gå in i kyrkan, detta ansågs för mycket opassande. Det finns många, som håller på denna regel ännu, om någon kyrkbesökare kommer lite sent, väntar

20.

de i regel till denna akt av högmässan ~~Var~~ över. Många dröjde sig kvar ganska längen på kyrkbacken. Här är det så, att det är ganska långt, mellan kyrkan och själva kyrkbacken, halva kyrkgården är där-
emellan. Detta har varit så sedan på 1860-70 talet. Om något väsen förekommit på kyrkbacken sedan denna tid skulle det knapt ha hörts in i kyrkan. Berättaren Per Johansson säger att folket här i Frölunda, var mycket bättre i detta avseende, än vad förhållandet var på många andra platser. Något särskilt sådant skrän och oväsen, eller andra störande intermession, som föranlett några rättsliga åtgärder kan han ej minnas, eller hört någon omtala. Däremot kunde det förekomma i vapen huset, och även någon gång på läktaren, att det, som kanske var menat, som en viskning, blev för högstämt. Undertryckt skratt och fnissningar kunde också höras in i kyrkan. Detta kunde också förekomma på läktaren. Det var i regel ungdomar i uppväxtåldern, som gjorde sig skyldiga till sådant. I första hand var det kyrkstöten och kyrkvärdarna, som fick tillse att lugna ned dem. Vad som angår bänkfördelningen vill jag börja med, att berätta, att denna kyrka var indelad i fyra s, k, kvarter. Denna fördelning har varit så till blott

för några år sedan. Kyrkrummet var delat på mitten, det fanns alltså en s, k, mitt eller tvärgång. Bänkarna framför denna gång kallades för främre, det var alltså längst fram i kyrkan, och de närmast ingången, för bottre kvarteret. Det fanns i äldre tid sju rotar i socknen, och varje rote hade sina bestämda bänkar, både i främre och bottre kvarteret. Sedan hade dessa rotar, en viss indelning sinsemellan. Jag minns själv, att jag hört omtalas bänkar, som har benämnts med gårdsnamn. Storegårds, Ellebäckstorps, Lerbäcksbys bänkar o, s, v. Läktaren tillhörde ej denna indelning, den var fri för vem, som ville sitta där. I regel var det mindre rotfasta personer, och ungdom, som hade sin plats där. I den främre bänken å läktaren var platserna köpta, där fick ingen annan än de, som hade löst dessa platser sitta. Givetvis kunde denna person, som var innehavare av en sådan plats, om han ej själv var i kyrkan en söndag, erbjuda denna till en vän eller bekant. Om ett värdigt uppträdande i kyrkan lade sig nog nästan alla vinn om. Om ett ståtligt och inponerande uppträdande, hörde mera till de s, k, bättre Och i socknen bemärkta personer till. Det mest synliga uttrycket, som gälde alla var, att de gick, sakta och stilla, kyrkgången fram.

De som mera ville lägga ann, på ett ståtligt och inponerande, eller kanske rättare sagt, ett mera uppmärksammat uppträdande, fanns det ~~XXX~~ skiftande uttryck för. Enligt tidens sed, hade nästan alla, åtminstone de lite äldre manfolken, käpp, när de gick till kyrkan. De flesta stälde sina käppar i vapenhuset, eller utanför kyrkan. De storgubbar och storbönder, som hade råd att köpa sig fina käppar, med silverbeslag eller andra lysande prydnader på desamma, tog käpparna med sig in i kyrkan. I regel var det vanligt att dessa män satt längst fram i kyrkan, och gick den stora gången fram. Helst om det var någon, som ~~XX~~ skaffat sig en nyinköpt käpp, och ej haft någon sådan förut, var han angelägen om att visa densamma. Detta kunde ta sig olika uttryck, en del stötte dem mot golvet så att det skulle höras, och väcka uppmärksamhet. Andra svängde handen utåt och gick särskilt sakta och värdigt gången fram. Uppmärksammade blev de nog också, men inte alltid på det sätt, som de trott och ville. Många av dessa nyfina, demonstrerade på ett alltför dumt sätt, och blev många gånger till åtlöje för detsamma. Det hände också att de vid andra, inte alltid för vederbörande, så passande tillfällen, blev påmind om detta.

Om min far levat skulle jag upptecknat många sådana berättelser, om gubbar, som tyckte att de ville bli uppmärksammade vid sitt intåg i kyrkan. Min far var XXX född 1871, alltså 11 år tidigare än min berättare Per Johansson. Min far hade också ett mycket bra minne av allt, som hade tilldragit sig i hans ungdom, och han berättade gärna därom. 11 år gör också ganska mycket, om man ser tiden tillbaka. Den gamla stammens folk, försvann undan för undan, likaså berättelserna om dem. Att någon tagit piskan med sig in i kyrkan, har jag aldrig hört någon berätta om, så detta torde ej ha varit sed här. Till placering av huvudbonader, fanns det anordningar i kyrkbänkarna till. I de gamla bänkarna, som här togs bort 1910, var det träpinnar, avsedda till att hänga huvudbonader på. I de nya bänkarna finns det, sådana hängare av metall. Kvinnorna tog ej av sig sina huvudbonader, med detta menas den egentliga huvudbonaden. Vintertid om de hade en schäffel eller dylikt, utanpå denna, togs denna av, den lade de i sitt knä, eller om det fanns plats, i bänken bredvid. De flesta, åtminstone allmogens kvinnor, hade i äldre tid, blott olika dukar, som huvudbonader. Dessa dukar som alltid var knutna under hakan, lossades knuten på, och duken XXX ströks bort en bit, så att öronen blev mera fria.

Kvinnorna knöt åt sina dukar, och tog på sina chalar, innan de lämnade bänken. Männen tog inte på sig sina huvudbonader, förrän i vapenhuset. Hur man försökte att hålla sig varm i kyrkan vintertid. Ja, varma kunde de väl inte överhuvudtaget ~~XXXX~~ hållas sig. Enligt vad de gamla berättar, var det värsta problemet, att vid sträng kyla, ^(flera) fötterna mot förfrysning. För att skydda kroppen, tog man på sig så mycke kläder, som möjligt. Fötterna var det svårast med. Draget från golvet kunde de inte på något sätt skydda sig för. Männen, som i regel hade stövlar, försökte att glida fötterna upp och ned, och på detta sätt hålla dem i rörelse. Många förfrös också fötterna. Kvinnorna hade i regel stora skor, som de fick flera par yllestrumpor i. Vid sträng kyla, hade de också yllestrumpor, som de tog utanpå skorna. De som åkte till kyrkan, tog på dessa innan de åkade hemifrån. Desom gick, tog på dem, på någon lämplig plats innan de kom fram till kyrkan, eller också vid framkomsten. Att ha kryddväxter med sig till kyrkan och lukta på, var en vanlig sed bland kvinnorna. Männen hade sitt snus. De mest vanliga kryddväxter, som användes för detta ändamål var, albrodd, salvia, isop och lavendel. Att förtära något ~~XXXX~~ i kyrkan

under gudstjänsten, har inte varit någon allmän sed här. Det har dock förekommit, av någon enskild person. Min mor berättar om en äldre gumma, som brukade att ha denna vara. Hon hade i regel en liten flaska mjölk och ingefära, som hon med jämna mellanrum avsmakade. Denna gummas förtäring av detsamma, har jag också själv sett. Det var 1916, som jag gick, som det här på orten kallas, och läste för prästen. Vi konfirmander skulle då vara i kyrkan varje söndag. Vi såg särskilt noga efter om denna gumma var i kyrkan, för vi hade roligt av att se henne dricka ur flaskan. Det fanns också de, som hade kaffebönor och vanligt kaffesocker med sig. Det hände också att de kunde bjuda sina bänkkamrater på detsamma. Men som jag förut nämnt, någon riktigt allmän sed var det ej. Några represalier från prästens sida mot denna sed, torde ej ha förekommit. Detta kunde väl även ske, när han inte såg det. Och för övrigt hade männen sitt snus, som de även bjöd varandra på, och denna kvinnornas sed, kunde väl inte vara mera förargelseväckande än männens. I stället för kaffe, socker, ingefära, m, m, medför kyrkbesökarna av i dag, karameller, choklad, tabletter m, m. De, som i vardagslag använder snus, gör det också i kyrkan även av i dag.

Att man hade någon särskild vakt i kyrkan under gudstjänsttiden, för att övervaka ordningen, torde inte ha förekommit här. Mina berättare har inte hört omtalas något sådant. Något särskilt om några störande intremesson, som inträffat under gudstjänsttiden, kan jag heller inte uppteckna något om. Prydnad av kyrkan förekom till jul och midsommar. Till jul var det ljusen, som skulle tändas till ottan. Någon annan utsmyckning förekom ej. Så långt tillbaka, som mina berättare kan minnas, alltså från 1880-90 talet, har ljus till detta ändamål anskaffas av kyrkan. Per Johansson, vill dock minnas, att hans far, som inom parentes sagt, i många år var kommunalordförande här, berättat om, att allmänheten själv fick sörja för detta. Varje rote eller varje gård fick skaffa ljus till sina respektive bänkar. Någon utsmyckning med blommor eller sådant förekom ej till jul. Till midsommar smyckades kyrkar med Björkar löv och blommor. Om denna sed är äldre, än vad mina berättare själva kan minnas, kan de ej med säkerhet uppge. Elektriskt ljus fins alltid i kyrkan nu, och användes givetvis vid behov. Stearenljusen tändes endast, vid jul, nyårsotta och aftongudstjänster under julhelgen.

Traditionsenligt smyckas kyrkan här fortfarande till midsommar, med björkar på altaret, löv i lampetter och ljuskronor och även läktarbariären. Av pastoratets fyra kyrkor, är det blott i Frölunda, som denna utsmyckning numera göres. i de andra av pastoratets kyrkor lövsmyckas ej, men jag tror att de sätter björkar på altaret. Knäfall under gudstjänsten, har troligen alldrig förekommit här. Om ^{eller} (här förekommit någonstans, skulle jag själv, vara intresserad av, att få veta detta. Om knäfall varigt sed någonstans, måste väl detta knäfall i så fall ha skett, innan kyrkbesökarna satte sig i bänkarna, alltså på gångarna. Bänkarnas utrymme, kunde väl knappast ge rum för detta. Att luta sig ned i bänkarna, vid vissa moment, är en gammal sed men, som också lever kvar ännu i dag. När man kommit in i kyrkan och satt sig i bänken, är det brukligt, att med ena handen mot pannan luta sig mot framförvarande bänk, och med armbågen stödd mot densamma. Eller också böjes huvudet ned, ~~XXXXXX~~ med pannan intill, eller i dess närhet, mot den framförvarande bänken. Detta upprepas på samma sätt, när syndabekännelsen och fader vår läses. Av många upprepas också detta, när gudstjänsten är slut, alltså innan man lämnar kyrkan. Denna sed var allmän förr, numera är den inte så allmän, men tillämpas dock av rätt många av kyrkbesökarna här.

Något särskilt namn på detta huvudböjande, har jag eller mina berättare alldrig hört. Det är väl blott för att visa sin vördnad, när man kommer in i kyrkan, och likaså för visa av ritualens moment. Kors-tecken har jag alldrig hört att någon kyrkbesökare gjort här. Buga och niga gjordes blott, vid nattvardsgång, barndop och kyrktagning. Vid nattvardsgång har det varit en gammal sed, och är sed även i dag att männen bugar och kvinnorna niger. Detta göres sedan själva ceremonien är slut, och medan nattvardsgästerna ännu står vända mot altaret. Vid barndop är också seden densamma förr och nu. Också vid detta tillfälle sker bugningen och nigningen vid ceremoniens slut. När prästen yttrar orden "gå i herrans frid. Vid kyrktagningen brukade kvinnan att niga, också vid ceremoniens slut, när prästen tog henne i hand. Seden att församlingen reser sig upp, vid vissa moment under gudstjänsten, har enligt vad min moder berättar, varit detsamma, så länge hon kan minnas, alltså lika dant, som idag. Församlingen reser sig under följande moment. När "allena gud i himmelrik", spelas och sjunges, när prästen från altaret läser dagens evangelium och trosbekännelsen, även om prästen från predikostolen läser evangeliet, när prästen från altaret sjunger eller läser, tackom och lovom herren och när välsignelsen läses. Församlingen reser sig också upp, när vissa psalmer spelas, det är de psalmer, som är märkta med en stjärna.

Vid barndop, reser sig också församlingen, när trosbekännelsen läses. Vid ~~h~~ jordfästning, reser sig församlingen, när prästen kastar jord på kistan. Denna sed är dock ganska ny här på platsen. Mina berättare säger att detta ej var brukligt förr. Detta vet jag också av egen erfarenhet. När jag började, som kyrkvaktmästare, förekom detta sällan men nu, sker det allmänt. En gammal sed, och som fortfarande tillämpas är, att församlingen reser sig upp, när det s, k, bönedagsplakatet uppläses å nyårsdagen. Seden att begravningsgäster blir sittande, under hela gudstjänsten, har inte allmänt förekommit här. I äldre tid var det i regel så, att begravningarna var på söndagar och före gudstjänstens början. Mina berättare vill minnas, att det inte förekom att alla begravningsgästerna blev sittande, när församlingen för övrigt reste sig upp. I så fall var det endast de närmast sörjande. Eftersom vad jag själv har sett, under den tid av 20 år, som jag har tjänstgjort i kyrkan, är denna sed mera allmän nu än förr. Numera förekommer det högst sällan någon begravning under söndagarna, och med detta har det uppstått en ny sed. Denna nya sed är, att den avlidnes närmaste anhöriga, bruka övervara gudstjänsten, första söndagen efter dödsfallet,

eller första söndagen efter jordfästningen. Åtminstone de flesta av dessa sällskap, förbliver sittande under hela gudstjänsten. Kanske gör jag nu förmycke uppteckningar, av seder och bruk av i dag, men det gör jag blott för gämnförelsernas skull.

Prästens sätt att predika, skilde sig i vissa fall, förr och nu. Som helhet sett, använde den äldre tidens präster sig ~~XX~~ mera, av den s. k. domedagspredikan. Givetvis skilde det sig, då som nu, på präst och präst. Om någon särskild, personlig uppgörelse, mellan präst och församlingsbor, ~~XXXXXX~~, som prästen från predikostolen, försökt att framhålla, har jag ej att uppteckna härifrån. I mindre skala, eller med andra ord, i väl valda ordalag, torde dock detta ha förekommit, och kanske någon gång, att detta förekommet i senare tid. Per Johansson berättade en historia om detta, alltså är den inte härifrån, men den kanske ändå är värd att uppteckna. Namnet i historien är fingerat. Det var en präst, som både mycket och längen, varigt ovän med en av sina församlingsbor. Denna församlingsbo, var för övrigt mycket uppskattad och värderad person, för sina insatser, såväl inom kyrkliga, som det kommunala arbetet. Av denna anledning hade församlingsborna

beslutat, att bekosta en oljemålning av denna person, och som skulle hängas upp på en vägg inuti kyrkan. Efter tjänstens slut en söndag skulle detta ske. Församlingen hade bett prästen, att i samband med detta, avtacka denna person och framföra deras tack för gjorda tjänster. Detta lovade han att göra, och började så här. Jaha du, Johan Hansson, du Johan Hansson, för längesedan hade jag önskat att se dig hängd (konstpaus) på väggen, här i kyrkan. På 1890 talet var det en hjälpepräst till kyrkoherden här i pastoratet, han hette Hansson. Många gamla personer, som har berättat om honom, tyckte att han var ett original. Han predikade med väldigt omskiftande, hög och låg ton, han hade ett långt ljust, nästan vitt hår, håret brukade han kasta med under predikan, ibland var det långt fram i ansiktet, ibland på ryggen. Han tecknade också mycket med händerna, slog dem i predikostolen, för att bekräfta ett viktigt ord, pekade med dem rakt ut över åhörarna m.m. En söndag när han i en särdeles kraftfull predikan talade om världenssynder, och bland annat nämnde, dryckenskap och otukt, tecknade han med händerna ned över församlingen, detta gjorde han sin vana trogen, utan att därmed mena, att särskilt utvälja någon.

Men åhörarna utsåg dessa personer själva. De sade att när han ~~XXXX~~ nämnde orden drycken skap, otukt tjyv m, m, pekade handen på personer som i en viss mån var kända, eller hade skuld för detsamma.

Det är min far, som har berättat om denna predikan, han var i kyrkan den söndagen. Han talade också om, att folk fick mycket nöje av detsamma. Men som jag förut nämnt var det också folket själva, som ut~~se~~ sett de personer, som de ville ha till offer för detsamma.

Förr, såväl som nu, var det olika, hur längen prästerna predikade. Men i regel predikades betydligt mycke längre, då ännu nu är vanligt. Berättaren säger, att två timmar var det minsta, som en gudstjänst skulle vara, om en gudstjänst varade mindre tid, ansågs den för kort. Med tanke på detta, måste själva predikan ha varigt minst en timma. Gudstjänsten kunde även i bland, taga ända till två och en halv timma i anspråk. Berättarna säger att de ingenting mins om, att prästen brukade att predika kortare, med hänsyn till, eller med tanke på, att det var kallt i kyrkan. Jag har hört berättas om en präst här, som hette Johansson, att han tvärtom, för att sätta folkets tålamod på prov, predikade betydligt längre, när det var riktigt kallt, än eljest.

Denna prästen Johansson, han hade en päls på sig, när han var på predikostolen. ~~Krägen~~ till ~~XXXX~~ pälsen slog han upp över huvudet, han var för övrigt så klädd, att han klara sig, även om det var mycke ~~kä~~ kallt. Många var förbittrade på, att han predikade så längen, när det var kallt, och mångas uppfattning var, att han gjorde det med god vilja, eller med ond vilja, det senare kanske är ett mera rätt uttryck. Att prästen brukade att ha en vit duk i handen, har inte varit brukligt här. I inledningen till mina uppteckningar, anmärkte jag att de samma endast åsyftar, statskyrkan och dess präster. Om seden att ha en vit duk i handen, varit brukligt av någon av de frireligiösa samfundens präster, kan jag ej ge någon upplysning om. Det mest betydelsefulla momentet under gudstjänsten, torde ha varit, när syndabekännelsen lästes, och i andra hand "fader vår". Som jag förut nämnt skulle ingen gå in i kyrkan, under den tid, som syndabekännelsen lästes. Man ville alltså ej på något sätt störa, under detta moment. Och de som var i kyrkan försökte, att iaktaga största möjliga tystnad. Även när fader vår lästes, skulle en viss andäktighet företagas. Vad jag här upptecknat, om dessa moment, är i stort sett lika, även i dag.

34.

Innan det det fanns orgel i kyrkan var det vanligt, att sången leddes av en därtill utsedd person. Denna hade sin plats på läktaren. I denna kyrka är en rund utbyggnad, mitt på läktar bariären, eller läktarbröstet, som det också kallas, där hade sångledaren sin plats. Vid vissa högtidliga tillfällen, kyrkbröllop m, m, var det er torpare som hette Manuel, hans torp hette "Hölte" som spelade klarinett. Detta gjorde han på vederbörandes begäran, han var inte anställd av församlingen. Vad jag här upptecknat, angående kyrksången, innan det blev orgel, är sådant, som mina berättare hört omtalas. Så länge de själva kan minnas, har det funnits orgel i denna kyrka. De första klockarna, som tjänstgjorde här, ville gärna ha hjälp, till att leda församlingssången. Det var också många, som var villiga till detta. De fick ej någon ekonomisk ersättning för detta, de gjorde det blott för ärans skull. Det ansågs också för en viss ära, att få stå bredvid orgelen och sjunga. Det blev också ett vist erkännande, åt honom eller henne, att de kunde sjunga. I slutet av 1800 och början av 1900 talet var här en klockare, som hette Lydén. De sista åren han tjänstgjorde som sådan, hade han en dotter till hjälp med att sjunga.

Om denna klockare, och en man, som någon gång brukade att hjälpa honom att sjunga, har jag hört följande berättas. Om folklivsarkivet tycker, att denna historia, som dock är sann, är opassande i detta sammanhang, går det väl bra och utplåna den. Det var en man, som bodde på ett torp, som hette Avastugan. Vad han hade för namn vet jag ej, han gick alltid under namnet "avastugen". Efter varje mening, som han sagt, sade han också, sirja, sir ja. Han var bra till att sjunga, och brukade ofta att hjälpa klockare Lydén, med detsamma. En gång, det var sedan Lydén, började att bliva gammal, kom de under psalmsången inte riktigt överens. Avastugen kom före musiken med sin sång, han ansåg att det ^{1/2} (klockaren, som spelade för sakta. När detta upprepas några gånger, slutade han att sjunga, och vänd mot klockaren, och halv- högt, så att de närmaste intillvarande hörde det, yttrade han.

"Nu har du ta me f-n blett förgammal, sir ja, sir ja",
Detta att hjälpa klockaren att sjunga, har också förekommit i senare tid, och händer ännu någon gång, fast åtminstone här är det mycke sällan numera. Under min uppväxttid mins jag att det var en man vid namn Hackvin Pettersson, som alltid brukade att stå vid orgelen och sjunga. Det var åren 1910-18.

Allmänheten tyckte att det blev bättre med sången, sedan orgel hade anskaffats. I sin helhet blev det mera stämningsfult. Psalmerna sjöngs mera långsläpande förr, än nu. Om det var andra melodior, kan jag inte yttra mig om. Självt tror jag, att det nästan måste bli så, många av de, som sjöng, kunde väl inte noter, och då blev väl melodierna lite, som de ville ha dem. Att män och kvinnor sjungit var sin vers ur vissa psalmer, har ej förekommit här. En viss tävlan eller prövning förekom nog ibland, om vem, som hade den kraftigaste rösten. De brukade ibland att säga, att den och den, var en "förskräcklig gaper". Någon särskild folklig beteckning, för växelsången mellan präst och församling, har jag ej hört någon benämning på. De psalmer, som i huvudsak sjöngs vid de stora helgerna, torde i stort sett vara desamma som i dag. Den vallinska psalmboken, är daterad sig från 1819, och längre tillbaka är inte lätt att forska ut något. För detta ändamål behövdes en äldre psalmbok än Vallins, och även tillgång till statistik över detta. Som jag förut nämnt, förekom vid vissa tillfällen instrumentalmusik i kyrkan. Att psalmodikon ~~XXXXXX~~ använts i kyrkan här, har mina berättare ej något minne av. Självt tror jag dock, att så har varit fallet. Detta instrument, ~~var ju avsedd för sång, och~~

var väl i stort sett avsett för ledning av sång, och då förefaller det rätt naturligt, att det skulle ha använts, åtminstone av någon kyrkosångare. Att läsa förböner för svårt sjuka församlingsbor, var allmänt brukligt i kyrkorna här på orten. I regel skedde detta, när en person legat sjuk längen, och de anhöriga ej trodde att han skulle leva så längen till. Någon person fanns, som ej ville att förbön skulle läsas för honom, men seden får dock betraktas, som ganska allmän. Något särskilt namn, eller beteckning på detta, kan mina berättare, ej minnas. Om förbönen brukade de gamla, om de skulle tala om ~~XXX~~ det för någon annan yttra. I dag så "Bä" det i kyrkan, för den eller den. Att en sådan bön skulle vara mera verksem i vissa kyrkor, än i andra, har jag ingenting hört berättas om. Något särskilt beteende av kyrkfolket förekom ej, när tacksägelser av avlida, eller när de allmänna kungörelserna lästes upp. De som var intresserade av de ~~olika~~ kungörelserna, lyssnade givetvis noga för att reda på dess innehåll. De allmänna kungörelserna, lästes ej förrän efter gudstjänstens slut. Följden av detta var, att många gick ut ur kyrkan innan denna uppläsning började. Drängar t, e, x, som kört sitt husbondfolk tiil kyrkan gick då ut för att spanna för hästarna, för att vara färdiga med

detta, så mycke tidigare. Kungörelsernas innehåll, hade väl inte alltid, riktigt så mycke intresse, för kvinnorna, som för männen. Men även många av dessa stannade kvar för att lyssna. I varje fall var det inget allmänt bruk, att alla kvinnor brukade att gå ut, kungörelserna lästes. Prästens olika sätt att läsa kungörelserna, har varit ganska mycket omtalat. Många tyckte att en del präster läste dessa alldeles för otydligt. En äldre gumma, som varit och lyssnat på en präst, och tyckte att densamma varit mycke bra, skulle vid hemkomsten tala om detta för de hemmavarande, och yttryckte sig då på följande sätt. "Han predika så ugudaktit, å läste kungörelserna så ubegripligt. Som förklaring till detta hennes yttrande, må tilläggas, att i äldre tid, var det vanligt här på orten, att såväl "ugudaktit, som ubegripligt, var betecknade för något, som var bra. Fast i detta sammanhang, blev dessa ord, ej den rätta beteckningen, för vad hon egentligen menade. I dag så ramlade, den "mansnamn" ned från predikostolen och bröt benet av sig. Detta var det vanliga, och en da yttrande, som brukade att fällas här, i anledning av ett pålyst äktenskap. Men kvinnans namn nämndes alldrig, endast mannens. Något särskilt yttryck för tacksägelse, efter en avliden, torde knappast ha förekommit här.

På det gamla kindbo och ortsspråket här, sades följande om en person skulle tala om för en annan, en uppläst tacksägelse, som han eller hon avhört. "I da så saes dä tacksägelse för", namn, Förr talades mycke om att präster höll likpredikan allt eftersom de fått, stor eller liten "likstod" ersättning. Detta har också förekommit här. I regel var det väl så, att människorna i äldre tid, såväl i livet, som i döden, värderades efter sina ekonomiska tillgångar. Någon sådan särskild händelse, som prästen i detta fall visat mannamån, har jag ej att uppteckna. Men den tiden är inte så försvinnande långt borta, när det var en fantastiskt stor skillnad, på en rik och en fattig människas jordfästning. Jag har också hört många gamla berätta om, att när en rik dog, så hade prästen ett mycke längre och i regel, som de yttryckte det, ett bättre ~~XXXXX~~ liktal. Det var en allmän uppfattning i äldre tid, att prästen (givetvis inte alla) verkligen höll liktal, allt efter de ekonomiska ersättning han fått. Jag har också i min ungdom hört gamla, som yttrat om detta. "I da höll han ett så kort liktal, så dä hade han nog inte fått möe för", Något måste ligga bakom sådana uppfattningar, jag tror ej, att det endast var elakt förtal.

Att kollekt upptogs med håv, var inte brukligt här i äldre tid. Detta torde inte ha varit sed här förrän på 1900 talets början. Och då, som nu, endast varit brukligt, vid något särskilt tillfälle. Den vanliga kollekten togs i vapenhuset, i en därtill avsedd bössa eller skål. De större kollekterna, de s, k, offret, togs alltid upp på altaret, och under tillsyn av den tjänstgörande prästen. Vem, som gick med håven, eller dess tillvägagångssätt i äldre tid, kan jag mycket dåligt redogöra för. Mina berättare säger att det förekom så lite, att de har ett mycket dåligt av detsamma. Nu förekommer håvgång någon enskild gång också. I regel är detta vid någon aftonsång som anordnats för något välgörande ändamål. Det kan vara röda korset, lottakåren eller kyrkliga syföreningen, som i så fall skall använda medlen till något ^{v-2)} ändamål. Nu tillgår håvgången så, och jag tror att detta är traditionellt. Början sker vid de främre bänkarna och fortsätter bortåt. De är ^{här} alltid, som går med håvarna, det finns nämligen två sådana. Dessa håvar äro nya, kyrkans gamla håvar finns också kvar, men ej i brukbart skick. Av de gamla håvarna, finns bara skaften och den ring, som är fästad i skaftets ene ända kvar.

Kyrkans gamla håvar har följande utseende. Skaften är en och en ~~XX~~-
halv eller två meter långa, i dess ena ända är fästad en rund ring,
den är en 20-25 cm i diameter. Ringen är taggad likt ett sågblad,
det ser ut, som man kring denna ring hade fästad det tyg, som pängar-
na skulle läggas uti. Att man växlat pängar i håven, torde knappast
ha förekommit. När det skulle vara offer med hävgång, var detta kun-
gjort i förväg, och var och en var på förhand beredd, att offra den
slant, som ämnat var. I långt äldre tid, var det det så, här i Kalvs
pastorat, att komministern hade en offerdag, en gång om året, i varje
av pastorate~~ts~~ kyrkor. Att offer upptagits till någon präst, som
varigt särskilt fattig, har ej förekommit den tid mina berättare ~~sj~~
själva kunna minnas. Om kring 1890 talet, var här en skollärare, som
hette Vallberg. Han ville att kyrkogården skulle vårdas lite bättre
än vad fallet var. Han åtog sig detta arbete, och för de första åren
hade han ingen bestämd lön för detta ~~XXXXXX~~, utan i stället en offer-
dag i kyrkan varje år. Vad ekonomiskt resultat, det blev av detta har
jag ej lyckats att utforska. Söndagen före det skulle vara nattvards
gång, var det alltid vanligt, att prästen från kyrkans mittgång höll

det s,k,nattvardsförhöret med församlingen. Då kunde han givetvis fråga på predikans innehåll. För övrigt har det inte förekommit, att prästen eller någon annan, frågat kyrkbesökarna om detsamma. Här i Frölunda har ej förekommit, att man skullet gå ut ur kyrkan i någon viss ordning. Men detta torde ha förekommit på andra platser.

Per Johansson omtalar att detta var brukligt på en del platser i Halland. Åren 1909-25 vistades han i Ullareds socken, där var det brukligt att kvinnorna ~~XXXXXX~~ först skulle gå ut ur kyrkan. Han berättade, att första gången han var där, visste han inget om denna sed. När tjänsten var slut, steg han upp för att gå ut, när han såg sig åt sidorna, såg han blott kvinnor, och undrade hur detta var fatt, utkommen på kyrkbacken, fick han av en bekant, reda på orsaken.

När gudstjänsten var slut och man kom ut på kyrkbacken, var det brukligt att man hälsade på bekanta, sådana som man ej träffade före tjänstens början. Som jag förut upptecknat, var det mycke, som skulle göras upp, när man träffades på kyrkbacken. Dessa uppgörelser, som i vissa fall ~~KANNA~~, och av vissa orsaker, kanske ej hade avslutats före, fick nu fortsätta efter tjänstens slut.

Vid vackert väder var det vanligt, att många stod kvar och pratade genska längen. En del skulle också söka upp en viss person, för att bjuda honom med sig hem, för att få kaffe, eller något annat till livs. Att göra uppköp i någon handelsbod, torde väl någon gång ha förekommit, men det kan dock ej hänföras till någon allmän sed. De gånger ~~de~~ det förekom, var det någon långväga, från kyrkan boende, som ville ha någon för dagen nödvändig vara. Från denna regel, får undantagas, söndagen före jul. Denna söndag var det brukligt här, att affärerna hade öppet, hela dagen. Då var det givetvis passande för kyrkbesökarna att ^{alla} göra uppköp. Bruk i samband med hemfärden, var väl det mesta, att man passade på, att hälsa på, släktingar, vänner och bekanta. Blev inbjuden, på kaffe eller en sup. Från ottosångerna blev dock hemfärden, i vissa fall dock lite annorlunda. Detta får dock hänföras, till så långt tillbaka i tiden, att man ännu trodde på skrock. Den som först kom hem från julottan, fick först sin gröda inbergad. Ofta var det också, en fullkomlig kappkörning på hemvägen. Att vid hemkomsten hälsa de hemmavarande, på något visst sätt, har nog ej förekommit här. Det var endast vid barndop, som vid hemkomsten från kyrkan, som man brukade att hälsa modern på ett visst sätt.

44.

Barn brukade att döpas, åtminstone i de flesta fall, så tidigt, att modern ännu ej var uppe, eller ej var bliven stark nog att medfölja till kyrkan. Vid hemkomsten överlämnade gudmodern barnet till modern med följande ord. Nu överlämnar jag en kristen, istället för den hedning, som jag tog. I många hem blev kyrkbesökarna utfrågade, om såväl predikan, som efter kungörelserna. Givetvis var detta, som mycke annat mycke olika i de olika hemmen. En del var mest intresserade av predikans innehåll, andra av kungörelserna. Som helhet kan dock sägas att det var kungörelserna, som blev mest relaterade. Kungörelserna hade ett väldigt stort intresse för alla. Kungörelserna och de muntliga samtalen sockemborna emellan, var väl i äldre tid, det enda sätt på vilket man fick veta, både vad, som hade hänt, och vad, som skulle hända. Mest intresserad var man, att få höra kungörelserna, angående bygdens auktioner. Här var det sed i äldre tid, att dessa kungörelser innehöll allt vad, som skulle säljas på auktionen. Några särskilt anordnade andaktsstunder i hemmen, har ej, bortsett från husförhören, förekommit här. I vissa fall har det dock förekommit, men i dessa fall har prästen varigt ombedd att komma. I de flesta fall har detta

varigt gamla och sjuka, som ombett prästen att komma, ibland för att läsa upp, en av honom förut hållen predikan, som de av andra hört skulle vara särskilt bra. En annan gång kunde det vara en andäktstund i samband med nattvardsgång. Den som bett prästen om att komma, kunde givetvis också bjuda någon granne, släkting eller någon annan utom familjekretsen att komma, sådant hände också ofta att de gjorde. Men några av prästerna bestämda, eller organiserade sådana möten, torde vad mina berättare känner till, ej ha varit brukligt här.

NATTVARDSGÅNG.

Hur många gånger om året, som nattvardsgång anordnades, kan mina berättare, ej med bestämdhet ~~ärinra~~ svara sig. För att få denna fråga någon lunda rätt besvarad, har jag varit i förbindelse per telefon, med pastoratets kyrkoherde. Han hade ej tillgång till förteckningarna över detta, mer än för Kalvs socken. Det fanns ej heller några kommunionsslistor, för längre tid tillbaka, än från 1895. Förteckningen från 1895 utvisade ej antalet nattvardsgångar. Från 1901 fanns förteckningar över antalet nattvardsgångar per år. För åren 1901 till 1911, var antalet varierande, från 10 till 12 gånger per år.

På pastorsämbetet här i Frölunda, gick ej att finna några förteckningar, som utvisade antalet nattvardsgångar per år. Listor, som utvisade anmälningar till nattvardsgång fanns. Komministern här är ganska nytillsatt, så det är också möjligt, att han ej har funnit dem. Vid min förfrågan hur många gånger, som folk i allmänhet hade antecknat sig för nattvardsgång, sade han att detta var varierande.

Gå till nattvards, gå till skrift (gå till skrift) var det vanliga yttrycket här för nattvardsgången. Några andra beteckningar för detsamma har ej förekommit här. Pålysningen till nattvardsgång skedde från predikostolen, söndagen före nattvardsgången skulle äga rum. I stort sett ansågs väl alla nattvardsgångar, som betydelsefulla. Om någon skillnad för detta skall göras, blir det i så fall, den nattvardsgång, som var under fastlagstiden. Fastlagstiden betraktades i äldre, som särskilt betydelsefull, ur kyrklig synpunkt. Det fanns personer, som under denna tid, ansåg vissa gärningar, vara mera syndfulla då, än äljest under året. Det fanns också personer som under denna tid gick annorlunda klädda. Kvinnorna skulle ha svarta huvudkläden, även till vardags, om det var så, att de gick bort från hemmet. Någon benämning för inställd nattvardsgång, på grund av brist på gäster, har ingen av mina berättare hört något om. Veterligt har det aldrig inträffat här. Hur ofta, som man borde taga del av nattvarden, är väl svårt att lämna någon uppgift på. Detta torde även i äldre tid, ha varit ganska individuellt. Min mor tror att det var tre fyra gånger om året, som de flesta ansåg för normalt, så var det i hennes hem, men det fanns de, som gick fler, och även mindre antal gånger.

Jag har hört berättas om en kvinna, som gick till nattvards varje gång, som den förekom. Själv kände jag denna kvinna mycke väl, hon var född på samma gård, som jag, hon är död för blott några år tillbaka. Detta får väl räknas att höra, lite mera till den nya tiden, sedan avstängning från nattvarden ej var vanligt. Hon blev av det andra gårdsfolket tillfrågad, varför hon gick till nattvards varje gång, som denna förekom, om det var för hon tyckte att det var gott med det vin, som hon fick. Det bör också nämnas, att denna kvinna var lite mindre tillräknelig och var ständigt utsatt för drift, helst från det yngre gårdsfolkets sida. Att det varigt brukligt, att gå till nattvarden, innan man företog sig något särskilt viktigt har jag ej lyckatts att utröna något bevis för. Någon uppdelning av nattvardsgästerna efter klassindelning, har ej förekommit här under den tid, som mina berättare kan minnas. Att man gått rotevis torde ej heller ha förekommit. Utestängning från nattvarden har förekommit. Orsaken till detta var i första hand, att prästen ansåg vederbörande ha för dåliga kunskaper i den kristna läran. ~~XXXXXX~~ Detta konstaterades av prästen på husförhören.

En utestängning från nattvarden, skulle väl egentligen ske av kyrkorådet, men det var vist prästen, som ensam bestämde om detta, åtminstone i många fall. Om gärningsmän, som helt skulle ha vägrats nattvarden, har jag ej hört omtalas. Jag har frågat nuvarande kyrkoherden här i pastoratet om detta, han har förut varit komminister här i Frölunda. Jag trodde möjligen att sådant skulle ha förekommit i samband med de, som av kyrkan straffades för vissa ogärningar, med att sitta i kyrkstocken m, m. Men han kunde ej finna några anteckningar, som utvisade att så har varit fallet. Enskild kommun, annat än vid sjukbädd, torde ej ha förekommit här. Om detta frågade jag nuvarande komministern här. Han sade att detta förekommit i Fageröd (Halland) hans födelsesocken. Jag har ej talat med honom om detta, sedan jag en gång frågade, men jag skall fråga honom en gång till. Han sade att det var brukligt i äldre tid med enskild kommunion, för kvinnor, som fått ett utomäktenskapligt barn. Denna kommunion skedde i sakristian. Här har det varit en gammal sed, att kvinnor, som fött utomäktenskapliga barn, skulle kyrkotagas enskilt, detta skedde också i sakristian. Det är med tanke på detta, som jag tror att han möjligen tänkte sig fel. Samma sed angående kvinnors kyrkotagande, kanske också var rådande där, och han i en hast tänkt på det

ta

Att någon har fått mottaga vinet ur kalkens fot, har ingen av mina berättare eller jag någonsin hört omtalas. Jag har frågat härvarande, såväl komminister, som kyrkoherde om detta. Kyrkoherden hade hört det omtalas, men visste ej vad innebörd det skulle ha. Kommunistern hade aldrig hört det omtalas. Jag är själv mycke intresserad att få detta. Om folklivsarkivet har några uppgifter på detta, var vänlig och meddela mig därom. Namnet på den ort, som detta varit brukligt och innebörden av detsamma. Något annat namn än natt vardsvin, har inte varit brukligt här. Förkortning till endast vin har varit brukligt. I stället för oblater, sade man bröd. Efter vad jag har kunnat utröna, förvarades vinet hos någon av kyrkvärdarna. Detta var brukligt till så sent, som 1936. Det var en kyrkvärd, som bodde här i kyrkbyn, han hette Hedin, honom har jag sett bära denna korg, som han använde till att bära vinet till och från kyrkan uti. 1936 gjordes en ganska omfattande renovering av kyrkan då ordnades med förvaringsrum, åt såväl nattvardskärlen, som vinet. Det överblivna vinet, det som var kvar i kannan alltså, tappades på flaskor. Jag har ej fått någon bestämd uppgift på, hur man förfor

med det vin, som var kvar i kalken. Själv har jag den uppfattningen att även detta togs tillvara. Jag har också hört berättas, att kyrkobetjäningen skulle druckit ur överblivet vin. Organisten här talade en gång om, att han en av de första åren han tjänstgjorde här, att såväl han, som prästen, av kyrkvårdarna blivit bjudna på överblivet vin. Prästen var från ett annat pastorat, och var blott vikarierande här för söndagen. Han blev arg över detta erbjudande, och frågade om detta var vanligt här i församlingen. Sedan dess har det ej förekommit här heller, detta var 1927-28. Om detta här varigt en vanlig sed här, eller det blott var de dåvarande kyrkvårdarna, som tillämpade detta har jag ej fått någon bestämd uppgift på. Alla av de kyrkvårdar, som varigt med i äldre tid och likaså förutvarande vektmästaren är döda. Men som ordspråket säger, ingen rök utan eld, så i en viss mån torde detta förfaringsätt, ha tillämpas här. Så långt tillbaka, som mina berättare minnas, har det vid nattvardsgångarna här, använts köpta oblater. Dessa går mycket bra att lagra, detta göres också i dag. En inköpt låda av oblater användes till de är slut. Så har det väl troligen också varigt i äldre tid.

Hur oblaterna anskaffades före denna tid, som de fanns att köpa, kan jag ej redogöra för. Jag har såväl läst, som hört berättas om, och även sett, en sådan bakform, som användes till att baka oblater med. Men detta ligger nog lite för långt tillbaka i tiden, för att kunna få några närmare och likaså, exakta upplysningar om. Tråkigt nog är det så här i Frölunda, att mycke lite av de gamla stämmoprotokollen finns kvar. Dessa skulle givetvis annars ha utvisat även detta. Min uppfattning är, att församlingen givetvis har fått utse någon person, som åtagit sig att baka oblaterna, och att detsamma då, skulle utvisats av stämmoprotokollen. Hur man ansåg att nattvardens undfåde verkade, blir väl ganska svårt, att nöjaktigt besvara. Mina berättare ansåg troligen denna fråga vara, av för stor individuell betydelse, i en viss mån också känslig, och även svårt för dem att finna de rätta orden, för att förklara innebörden av detsamma. Av egen erfarenhet kan ~~XXXXXX~~ jag ej heller ge något yttrande. Eftersom vad jag många gånger har hört och förstått av de gamlas omdöme om detta, var nattvardsgången för dem av en ganska stor betydelse. Det var ett fåtal, som yttrade sig skämtsamt om detta, de flesta tog

och såg på nattvardsgången, med allvar och vördnad. Sedan hur natt-
vardens undfående verkade, var nog ganska induxviduellt. I detta fall
som i mycket annat, var det väl tron, på dess egentliga innebörd, tron
på syndernas förlåtelse, eller med ett ord, tron på dess löften. De,
som genom sin tro, väl hade förberett sig, jag tror så, ^{hade} kända en viss
tillfredsställelse. Men det faller lätt, att också tro, att förhållan-
det ej var så med alla. Under den tid, som en del av församlingsbor-
na blev utestängda från nattvardsgång, var det kanske också många, ~~XX~~
som gick, för att bevisa, att de var berättigade. De kunde göra detta
med all yttre synlig vördnad, men tanken måste komma, om de också
kunde känna, samma tillfredsställelse, som de mera allvarligt troende.
Ja detta var mina egna tankar om nattvardsgång i äldre tider. De
ger ej heller något svar på frågan, angående verkan av nattvardens
undfående. Den frågan får jag lämna obesvarad. Anmälan för deltag-
ande i nattvardsgång, skedde i sakristigan, före gudstjänstens början.
Något särskilt namn för denna anmälan torde ej ha förekommit här.
Denna anmälan var ej förenad med någon avgift, förutsatt att veder-
börande tillhörde församlingen, och var vederbörligen mentalsskriven.

Om en persom flyttade från en socken till en annan, och gick till nattvardsgång där, innan han ännu blivit mantalsskriven, fick då erlägga en avgift av 25 öre. Han fick också uppvisa bevis från den församling, där han sist varit mantalsskriven, att han var berättigad till att undfå nattvarden. Dessa bevis utskrevs av prästen i den församling där vederbörande förut varit mantalsskriven. Mina berättare kan ej minnas, att någon brukade att erlägga någon frivillig avgift. I varje fall kungjordes ej detta offentligt. Vad de pengar skulle användas till, som de ej mantalsskrivna fick erlägga kan jag ej lämna någon bestämd uppgift på. Men troligt är att de användes till inköp av vin. Jag beklagar att det ej fanns tillgång till gamla stämmoprotokoll. Min tro är att det i långt äldre tid, än vad de gamla kan minnas, har varit så, att nattvardsgångarna varit belagda med en viss avgift. Att lämna gåvor till prästen när man anmälde sig till nattvardsgång, har ej varit brukligt här. Men i detta fall måste jag också reservera mig, för vad som varit brukligt före 1880 talet. Nattvardspolletter har jag alldrig hört omtalas, är intresserad av att veta, vad detta var.

Det allmänna skriftermålet ägde rum när gudstjänsten började. När den s, k, ingångspsalmen spelats, ägde skriftermålet rum från altaret. Enskilt skriftermål torde ej ha ägt rum här, vid andra tillfällen än vid sjukbesök. Kommunionförhøret ägde rum efter gudstjänstens slut, söndagen före den blivande nattvardsgången. Kommunionförhøret tillgick så, att prästen efter gudstjänstens slut, ställde sig å kyrkans mittgång, och där höll detta förhör. Detta förhör var för det mästa så upplagt, att det blev frågor till församlingen. Dessa frågor var dock i regel, i motsats till husförhörens frågor, ej riktade till en viss person. Det var frivilligt om någon ville svara eller ej. Mot de, som ej svarade företogs ej heller några rättsliga åtgärder. Det var husförhören ensamt, som bestämde om en person skulle vara nattvardsberättigad eller Nej. Det kanske är fel av mej om jag gör en del uppteckningar angående husförhören, eftersom det ej är efterfrågat i formuläret. Jag gör det för att husförhören hade så mycket gemensamt med nattvardsgångarna att göra. Ett husförhör i äldre tid tillgick så, att frågorna ställdes enskilt till var och en, och den ene fick ej hjälpa den andre med svaren. De som då ej kunde svara

Tillfredsställande, eller ansågs äga för lite kunskaper i den kristna läran, blev av denna orsak avstängd från nattvarden. Den som ansågs äga förlite kunskaper, kunde dock få uppskov med avstängningen med löfte om att läsa och förkovra sina kunskaper, och innfinna sig hos prästen för ett nytt förhör. Dessa husförhör var en plåga och en skräck för många. Det ansågs, åtminstone av många för en skam, att på grund av bristande kunskaper bliva avstängd från nattvarden. Husförhören skedde också alltid rotvis, de som ej kunde svara på vad de blev tillfrågade om, blev utlämnade till åtlöje för dem, som kunde svara. Många historier har berättats om, att det ej heller gick, åtminstone ej alltid, helt rättvist till. Många försökte med muter till prästen, för att få lätta frågor, i vissa fall frågor, som var på förhand uppgjorda. Hårdast var det nog för dem, som var verkligt religiösa, och samtidigt okunniga. Dessa tog en avstängning från nattvarden, med en sorg, som gränsa till förtvivlan. Man måste väl också ställa sig den frågan, hur de gamla, som ej var läskunniga, överhuvudtaget kunde ställas dessa fodringar på. Med tanke på dessa husförhör, kan man förstå den gumma, som ~~KXXXXX~~ var förskräckt för dem och fällde följande yttrande.

"Då ä då så mäet, så en kan då allri ha en glaer da, så långt å-et ä, för på sommern så går åska, å på ventern ä då husförhör."

Att någon oanmäld, som undfått nattvarden har jag ej hört något om. Berättarna tror ej att något sådant förekom. Följderna av ett sådant företag har jag ej heller hört, vad straffet skulle bli. Men utan kommunionför, gick många till nattvards. Kommunionförhöret var söndagen före nattvardsgången, och det var ej säkert, att alla som ämnat gå till nattvarden söndagen efter, var i kyrkan då.

Angående kommunionförhöret är mina berättare, tråkigt nog, ej riktigt ense om detta. Min mor framhåller att inget kommunionförhör förekom under hennes uppväxttid, utan är av en senare tillkommelse. Per Johansson däremot, framhåller att det förekom, i hans uppväxttid. Detta kan väl ha sin förklaring däri, att mor är 8 år äldre än Per Johansson. Det kanske ej förekom den första tid, som hon kan minnas men tillkommet under den tid, som Per Johansson börjat att minnas. Det kan, kanske också förklaras med, att möjligen har ej alla präster hållit kommunionförhör. Så är det här av i dag, en del präster, som tjänstgjort här sedan en 30-40 år tillbaka, har en hållit kommunionförhör och en del icke.

Den andliga förberedelsen, var väl ganska ~~XXXX~~ olika. Den lekamliga ganska lik för alla, i så motto, att alla försökte göra sig, så snygga som de kunde. Med den äldre tidens stora klassskillnad, blev även de yttre förberedelserna, vad kläderna beträffar dock olika. Det var ju ~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~ så i äldre tid, att man till motsats av i dag kunde se på en människas kläder, om hon var fattig eller rik.

Sakramentens uppmanande ord, att fasta och lekamligen väl bereda sig torde, åtminstone ej allmänt hahörsammats. Vad som berör detta såväl som att prästen skulle uppmanat församlingsborna att förtära något innan de gick till nattvards, har jag ej hört någonting om, och jag tror med säkerhet, att detta ej förekommit. Någon annan speciell beredning, enskilt eller gemensamt, torde ej ha förekommit. Som helhet av nattvardsgästerna att betrakta, fanns det, om ej direkt sträng, så dock en viss uppfattning om, att vara värdig eller ovärdig för att begå nattvarden. Om möjligt skulle det vara svarta kläder till nattvardsgång. De gifta männen hade i regel sina bröllopskläder "bonjuer" de ogifta skulle ha mörk kostym, i äldre tid var det också så, att det fanns ej mycke annat än svart eller grått tyg, som användes till kostymer.

Kvinnorna hade allmänt svart klänning, vitt förkläde och vit huvud-
duk. Hur långt tillbaka i tiden, som denna dräkt varit bruklig här
och när detta bruk upphörde, har jag ej lyckats att få några bestäm-
da tidsuppgifter på. Min mor omtalar att hennes moder, alltid hade
denna dräkt när hon gick till nattvards. Min mor omtalar också att
hon själv ej haft några sådana nattvardskläder. Hon är född 1875
Bortsett från konfirmationen och den första nattvardsgången var
hon nattvardsberättigad 1890. De gamla, som då gick till nattvards
kvinnor alltså, hade i allmänhet denna dräkt, men ej de yngre. Efter
detta att döma, tycks det vara på 1880-90 talet, som bruket att
bära denna dräkt, har upphört. Efter denna tid var dock kvinnorna
svartklädda till nattvardsgång. Att vara svartklädd till nattvards
gång har varit brukligt här, till blott för en 20-25 år tillbaka.
Skillnaden på kläder till nattvardsgång och till ett vanligt kyrk-
besök, var alltså, att kvinnorna fram till den tid, som jag har nämnt
har en särskild dräkt, och sedan fram till nyare tid, skulle ha en
svart klädnad. Männnen i äldre tid, skulle, om de hade, bära sin hög-
tidsdräkt. Några särskilda namn på dessa dräkter, såväl kvinnans,
som mannens har ej funnits här.

Några plagg, som speciellt buros vid nattvardsgång, har ej hört omtalas, att någon gjort här, och alltså ej ~~KÄXXX~~ heller några benämningar på dessa. Om det ej riktigt hörde till, att ha en näsduk i handen så var det dock många, som hade detta. Berättaren säger att de bar den ej synlig i handen, när de gick fram till altaret. Men att de innan de gick fram, eller vid framkomsten tog upp den och hade den i handen, för att ha den till reds vid behov. Några minnen av, att man gått till nattvards i den gamla moderkyrkan, sedan den egna sockenkyrkan byggs, kan jag uppteckna något om. Den nuvarande kyrkan K här är byggd åren 1825-26. På samma plats, som denna, har också den förutvarande kyrkan legat. Hur gammal denna kyrka var, är ej bekant det finns inga kvarvarande papper, som utvisar detta. Ö. Frölunda ligger i ätradalen, och är med säkerhet en gammal boplats. Kyrka torde alltså ha funnits sedan medeltiden, och för församlingsborna utgjort dess moderkyrka. Något bevis för, att man vid nattvardsgång ringt i en liten, till detta ändamål, särskilt avsedd klocka, kan jag ej förete. Det finns en gård här intill kyrkan, som heter Stommen. På denna gård har de en s, k, vällingklocka, Per Johansson säger att

klangen i denna klocka, är olik klangen, i de andra gårdarnas klockor här. Jag har också hört såväl denna, som de andra gårdarnas klockor ringas uti. Nu förekommer det så sällan, att det ~~XX~~ ringes, och när det förekom, tänkte jag ej så mycke på det. Per Johansson tror, att det är möjligt, att klockan på Stommen tillhört kyrkan, och förvärvats därifrån. Detta kunde ha skett, antingen när den nya kyrkan byggdes eller när bruket att ringa till nattvård upphört. De nuvarande ägar-
na, var ej ägare av gården, när klockan sattes upp, och känner ej till dess ursprung. Klockan sitter också ganska svåråtkomlig, och är för-
enat med ganska stora anordningar att nå den. Om den tillhört kyrkan är den troligen på något sätt märkt. Om något lämpligt tillfälle yppar sig, skall jag försöka att konstatera detta. Här har det ej varit brukligt, att gå fram till nattvards efter social ställning. Den ordning, som man gick efter var i regel följande. De äldre gif-
ta paren gick först. Änkor och änkemän, om de var äldre gick samti~~XX~~
digt med dem, de brukade mest att gå till altarringens början eller slut, alltså de blandade sig ej in mellan de gifta. Sedan gick de yngre gifta, och sist ungdomen. Av ungdomen gick kvinnorna först och de manliga sist. Denna ordning förutsätter att det var fullsatt vid

62.

altarringen. Om det ej var fullsatt, gick t, e, x, ungdomen fram på samma gång, som de gifta för att det skulle bli fullsatt. Likaså om det ej var fullt av kvinnlig ungdom, gick de manliga fram, men alldrig i blandning, kvinnorna var alltså vid den ena sidan och männen vid den andra. Nattvardsgästerna satt ej på någon särskild plats i kyrkan. Som förut upptecknats, hade varje rote och gårdar sina bänkar. Men om möjligt ville de sitta i det främre kvarteret. Att kläda av sig ytterplaggen var ej vanligt. På vintern var det så kallt, att detta ej gick att göra, och på sommaren var det sällan någon som hade något ytterplagg. Benämningen på en krets nattvardsgäster var. En omgång, etthandkläde. Om någon som vart i kyrkan vid nattvardsgång och skulle tala om det för de hemmavarande, blev det alltså på följande sätt. Det var så och så många hela omgångar, eller så och så många handkläden. Trängsel kunde givetvis förekomma, men ej värre att den kunde redas upp. Om för många gått upp till altaret på en gång, fick de ställa sig vid sidan, eller återgå till sina bänkar. En viss ore kunde givetvis bli följd av detta, men ej någon ore, som föranlett att några åtgärder behövts att vidtagas för detsamma.

Några tydor, märken eller varsel i samband med nattvardsgång, likaså om trolldom och andra hemliga konster, som vissa personer, hade kunnat öva med brödet och vinet vid nattvardsbordet, har mina berättare ingenting att förtälja om. Berättaren säger att folk här på orten varigt mindre vidskepliga, än vad förhållandet varigt i detta fall på många andra platser. Buga och respektive niga, gjordes alltid av nattvardsgästerna förr. Denna sed hålles i helgd ännu i dag. Vad som menas med altarsedlar, vet mina berättare ingenting om, och äinte jag heller, så den frågan får jag lämna obesvarad. Några särskilda föreskrifter för uppförandet, den dag man varigt till nattvarden, fanns ej. Jag menar med detta, att några precisa föreskrifter att strikt efterleva fanns ej. I vissa fall var dock nattvardsgästens uppförande, denna dag och även dagen förut, lite åtskild mot annars.

Om man tänkt att gå till nattvards på söndagen, och på dagen före blev bortbjuden på något kalas, var det vanligt att man ej stannade så längen, som man annars hade gjort. Man gick alltså hem tidigare än vad de andra gästerna gjorde. Den dag som man varigt till nattvarden, var också uppförandet lite annorlunda än eljest, som exempel

64.

kan nämnas, att man ej ville deltaga, i villka världsliga nöjen, som helst den dag man tagit del av nattvarden. Denna världsliga hänsynsfullhet, eller en viss avhållsamhet, från det som man ej ansåg passande, var dock olika från den ene och till den andre. Som helhet kan det dock bedömas, att ett visst hänsynsfullt uppförande företogs, såväl dagen före, som den dag man gick till nattvarden. Att hälsa de hemmavarande på något särskilt sätt, likaså att nattvardsgästen skulle ha traditionell maträtt vid hemkomsten, torde ej ha varit brukligt här. Någon särskild beteckning för att prästen kallats till någon sjuk, och gett honom nattvarden, torde heller ej ha förekommit här. Det blir dåligt med svaren, på de sista frågorna i formuläret. Jag kan ej heller ange något namn på de nattvardskärl, som prästen då använde. Ej heller någon tro och föreställningar därom. Att någon ~~KX~~ själv köpt nattvardsvin till sina anhöriga och sjuka i tro att detta skulle vara särskilt helbrägdagörande, kan jag heller ej lämna svar uppå. Berättarna säger att detta torde ej ha förekommit. Församlingen brukade dock i vissa fall, att till personer, som längen lågat sjuka, att ge dessa av nattvardsvinet. Men med detta var det väl ett annat syfte, kanske för att stärka deras krafter, eller för att lindra deras plågor.